

LIBERALIZM (Serbia)

Liberalizm (*liberalizam*, pierwotnie także: *slobodoumlje*, *slobodarstvo*) – jako nowożytna ideologia wykształcona na gruncie zachodnioeuropejskim i związana pierwotnie z warstwą mieszczańską – zaadaptował się na ziemiach serbskich stosunkowo późno (po 1848 roku), przechodząc przy okazji sporo przemian i zyskując specyficzne oblicze. Niesprzyjające warunki rozwoju tej idei wiążą się przede wszystkim najpierw z silnym wpływem, a potem obecnością reliktywów średniowiecznej tradycji (→ tradycja) państwowej i kulturowej w życiu Serbów co najmniej do końca XVIII wieku. Odzyskanie politycznej niezależności w wyniku powstań antytureckich (1804–1813 i 1814–1815) (→ rewolucja), a także dokonywana wówczas transformacja kulturowa i społeczna doprowadziły do rewizji dotychczasowej tradycji, która przez stulecia pomagała w zachowaniu narodowej tożsamości. Krytyka zdogmatyzowanych poglądów na państwo i Cerkiew, sprzeciw wobec autorytetów ingerujących w życie jednostki na poziomie religijnym, moralnym, socjalnym, politycznym czy ekonomicznym – a więc postulaty obecne już w programie serbskich racjonalistów i działaczy oświeceniowych – zostaną w XIX i XX wieku rozwinięte przez inicjatorów i propagatorów liberalizmu w Serbii.

Zaistnienie liberalizmu umożliwiały idee racjonalizmu (→ racjonalizm), oświecenia (→ oświecenie) i teoria o prawach naturalnych (z którymi wiąże się napływ pierwszych idei liberalnych do tzw. Serbii austriackiej w drugiej połowie XVIII wieku) jako nowe fundamenty ideowe społecznego statusu człowieka, ale badacze (np. Milan Matić, biorąc pod uwagę także zewnętrzny kontekst kształtowania się tej idei, zwłaszcza na obszarze oddziaływania kultury niemieckiej) wskazują na znaczącą rolę ruchu reformacyjnego (→ reformacja) i protestantyzmu (→ konfesje) (doprowadzając do stworzenia państwa absolutystycznego, wywołały one reakcję w postaci liberalizmu). Idee, które się wówczas pojawiły (w dużej mierze teoretycznie niezdefiniowane) – wolność myślenia, tolerancja, opór wobec klerykalizmu (→ klerykalizacja) i postulat praworządności – nie przesądzały jednak jeszcze o powstaniu serbskiego liberalizmu, a okres ten, czyli od drugiej połowy XVIII wieku aż do 1848 roku, uznać można za prehistorię tej idei na ziemiach serbskich.

Czołowy ideolog serbskiego liberalizmu Vladimir Jovanović (1833–1922) przez analogię do tez zachodnich myślicieli, którzy źródła zachodniego liberalizmu dostrzegali w „germańskich lasach”, utrzymywał, że serbski liberalizm wywodzi się z archaicznych słowiańskich instytucji, czym asekuracyjnie bronił się przed zarzutami adaptacji w Serbii nowoczesnej ideologii nieprzystającej do warunków biednego i zacofanego państwa. Z kolei Mihailo Polit-Desančić (1833–1920) początki serbskiego liberalizmu widział w akcji obywateli Budy w 1744 roku, kiedy na zgromadzeniu cerkiewno-narodowym (*crkveno-državni sabor*) sprzeciwili się dominującej roli duchowieństwa w życiu narodowym.

Pojawiały się także opinie, że podwaliny pod idee liberalne dał sejm w Temišvarze (Timișoara) w 1790 roku i polityka Savy Tekelii (1761–1842).

Serbski liberalizm przez wzgląd na cywilizacyjne opóźnienie ziem serbskich i utrudniony charakter adaptacji wspomnianych idei o proveniencji zachodnioeuropejskiej mógł z nich korzystać jedynie w ograniczonym zakresie i w pośredni sposób, za sprawą kontaktów serbskich studentów studiujących na uczelniach niemieckich. Liberalizm zatem nie powstał w Serbii jako rezultat praktycznego i teoretycznego doświadczenia Serbów, ale zaszczepili go nieliczni wówczas wykształceni ludzie, którzy uważali, że władza przedstawicielska i swobody obywatelskie staną się istotnymi elementami transformacji zacofanego społeczeństwa. Serbscy liberałowie (tworzący pierwszą generację rodzimych polityków) w dużej mierze swoje idee wywodzili nie z doświadczeń własnego narodu, ale tradycji intelektualnej i politycznej Zachodu: wizji narodu, państwa, postępu (→ postęp), wolności i parlamentaryzmu. Ideowe inspiracje serbski liberalizm czerpał z dwóch głównych źródeł: z idei przyświecających rewolucji (→ rewolucja) francuskiej (1789), czyli swobód politycznych, narodowej niezależności i wolności państwa jako jej gwaranta, oraz z parlamentaryzmu brytyjskiego rozumianego jako politycznie najpełniejszy wyraz harmonijnych relacji parlamentu i monarchy, a więc dwóch źródeł władzy państwowej (Lj. Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, 2003).

Początkowo to, co „liberalne”, na ziemiach serbskich oznaczało (zgodnie z łacińską etymologią pojęcia) przede wszystkim to, co związane z wolnością, a także to, co otwarte na zmiany, dopiero z czasem „liberalizm” zaczął funkcjonować jako pojęcie nazywające określoną ideologię polityczną. Wyrazistość liberalnych haseł powodowała, że ideowych przeciwników liberałów automatycznie klasyfikowano jako konserwatystów (→ konserwatyzm), co stanowiło ważną praktykę używania tego pojęcia w początkowej fazie rozwoju tej idei na ziemiach serbskich.

Ważną rolę w zaszczepleniu idei liberalnych na ziemiach zamieszkałych przez Serbów odegrały również loże masońskie – pierwsze powstały tu już w latach 60. XVIII wieku. W ich organizowaniu i działalności brali udział głównie oficerowie z Pogranicza Wojskowego, później także przedstawiciele bogatego mieszczaństwa wykonujący wolne zawody. Pierwszą lożą w Belgradzie była loża Ali Koč założona na początku XIX wieku przez Hadži Mustafę-pašę (1733–1801). Jej członkami zostali Petar Ičko (1755–1808), dyplomata na dworze rosyjskim i tureckim, resavski wojewoda Janko Katić (?–1806) i pierwszy minister oświaty Dositej Obradović (1742–1811), przyjęty do loży w Wiedniu bądź Lipsku.

Powstania serbskie z początku XIX wieku (w których dały się odczuć echa rewolucji francuskiej) umożliwiły polityczny, społeczny i kulturowy rozwój narodu (→ naród) serbskiego. Liberalizm w Serbii, podobnie jak u innych narodów europejskich walczących w tym czasie o narodową emancypację (Włosi, Polacy), kształtował się w ścisłym związku z ruchem narodowowyzwoleńczym,

stąd istotne rysy nadał mu serbski nacjonalizm (w kształcie XIX-wiecznej idei wielkoserbskiej).

Napływ ludzi do miast w pierwszej połowie XIX wieku, zwiększenie ich znaczenia w gospodarce, wyłączenie działalności rzemieślniczej z obszaru rolnictwa, rozwój rynku wewnętrznego, a także otwarcie na zewnątrz przyczyniają się w konsekwencji do stopniowej dyferencjacji w serbskim – jeszcze w dużej mierze – wiejskim społeczeństwie. Kształtuje się warstwa ludzi zajmująca się handlem i system biurokratyczny, który od początku budowy nowego państwa pozostaje w ścisłym związku z władzą absolutystyczną. Powstają także warunki do kształtowania się kapitalizmu (→ kapitalizm), w tym zwłaszcza w latach 30. XIX wieku warunki do rozwoju przemysłu, choć właściwie do końca stulecia nie zyska on dominującej roli w gospodarce narodowej. W procesie kształtowania serbskiej państwowości istotną rolę odgrywać będą także powstałe wówczas instytucje kulturalne: Wielka Szkoła (Velika škola), Biblioteka Narodowa (Narodna biblioteka), Serbskie Towarzystwo Literackie (Društvo srpske slovesnosti); ogromne znaczenie należy także przypisać Vukowi Stefanoviciowi Karadžiciowi (1787–1864), którego działalność reformatorska w obszarze kultury (→ kultura), języka i literatury przyniesie kres dominującemu wpływowi Cerkwi na różne dziedziny życia publicznego. Serbski wariant liberalizmu zatem wyrażał się na różnych poziomach intelektualnej działalności: w filozofii, historiografii, literaturze i naukach społecznych.

W momencie uzyskania niezależności w postaci Księstwa Serbskiego w latach 1830–1833 istotnym wyzwaniem dla elit państwowych stała się wewnętrzna organizacja państwa. Początkowo nieograniczona władza księcia postrzegana była jako konieczny warunek dokończenia procesu wyzwolenia i zjednoczenia ziem serbskich. Podobne stanowisko podzielały także młode ruchy demokratyczne, które jednak z chwilą zaistnienia ruchu socjalistycznego (→ socjalizm) w Serbii uznały, że wolności i swobody obywatelskie są nieodzownym czynnikiem dalszego budowania państwowości.

Kształtująca się klasa mieszczańska, zwłaszcza jej najlepiej wykształceni przedstawiciele z Belgradu, mając wpływy w najbliższym otoczeniu księcia, zaczęła forsować polityczną inicjatywę polegającą na ustawowym ograniczeniu jego rządów. Dojście do władzy grupy zwanej *ustavobranitelji* (*ustavobraniteljski režim*, 1842–1858) znaczyło nie tylko zmianę dynastii panującej (Obrenoviciów), ale także poszerzenie kręgu osób uczestniczących we władzy. Oligarchiczna rada złożona z 70 członków dzieliła władzę prawodawczą z księciem, poza tym miała prawo do decydowania o budżecie i pełniła istotne funkcje administracyjne; nie można jednak powiedzieć, że była reprezentacją narodu, a w czasie swojej aktywności zebrała się tylko raz – w 1848 roku.

Do zaszczepienia i popularyzacji idei liberalnych w Serbii przyczynili się także kształceni na zachodnioeuropejskich uniwersytetach – chętnie wysyłani tam przez rząd – młodzi Serbowie. W latach 1839–1842 ich pierwsza grupa została skierowana na uczelnie austriackie, natomiast w połowie lat 40. kolejna grupa – tym razem do Niemiec i Francji, skąd wróciła w 1848 roku. Znaleźli się

wśród nich: Dimitrije Matić (1821–1884), Kosta Cukić (1826–1879), Đorđe Cenić (1825–1903) – uważani za pierwszych głosicieli idei liberalnych w Serbii. W latach 50. XIX wieku kształciła się w Europie nowa grupa Serbów, m.in. Jevrem Grujić (1827–1895), Milovan Janković (1828–1899), Vladimir Jovanović (1833–1922), która doprowadziła do zainicjowania kolejnego etapu w rozwoju liberalizmu.

Coraz szybszy i wyraźniejszy rozwój serbskiego społeczeństwa, kształtowanie się klasy mieszczańskiej i konflikt jej interesów z absolutystyczną władzą, ugruntowanie serbskiej niezależności i coraz odważniej wysuwane hasła demokratyzacji państwa ułatwiały adaptację idei liberalizmu. W tym procesie właśnie, zwłaszcza w latach 1848–1858, aktywnie rozwijał się – za sprawą wspomnianych Serbów kształcących się na Zachodzie i profesorów założonego w 1838 roku Liceum Księstwa Serbskiego (Licej Knjažestva serbskog) – serbski ruch liberalny postulujący transformację Serbii z państwa o charakterze policyjnym z władzą skupioną w rękach monarchy w państwo praworządne i parlamentarne. Ustawodawczą władzę Zgromadzenia Narodowego (Narodna skupština), konstytucję i wolność prasy zwolennicy liberalizmu uważali za warunki niezbędne do wewnętrznej przemiany, która miała być podstawą ostatecznego wyzwolenia i zjednoczenia państwa. Przy pomocy członków Rady Państwowej (Državni savet), którzy pozostawali w konflikcie z księciem, liberałowie na tzw. zgromadzeniu św. Andrzeja (Svetoandrejska skupština) w 1858 roku (data uważana za oficjalną inaugurację działalności liberałów w Serbii) doprowadzili do zmiany dynastii. Na terenie południowych Węgier za początek liberalizmu uznaje się rok 1859, a więc moment porażki Austrii w wojnie z Włochami, ewentualnie rok 1861 (blagoveštenski sabor – parlament przedstawicieli Serbów zamieszkujących monarchię Habsburgów).

Współoddziaływanie tych warunków i czynników doprowadziło do ukształtowania się w Serbii pierwszej fazy liberalizmu określanej mianem protoliberalizmu (*preliberalizam*). Doszło wówczas do teoretycznego opracowania idei liberalizmu, w czym największe zasługi położył Jevrem Grujić i – choć w mniejszym stopniu – profesorowie Liceum, którzy opisali niektóre idee w swoich podręcznikach. Grujić w odniesieniu do kwestii wewnętrznego i zewnętrznego zniewolenia narodu w artykule *Obzor države* w almanachu „Neven-sloge” (1849) za najlepszy sposób na odzyskanie wolności uznał oświatę (→ oświata).

Powrót do władzy dynastii Obrenovićów (1858) nie oznaczał jednak powstania korzystnych warunków do rozwoju idei liberalnych w Serbii w tym okresie. Ani Miloš Obrenović skupiający całość władzy w swoim ręku, ani nawet wykształcony w Europie jego syn Mihailo nie dopuścili do swobodnego rozwoju liberalizmu. Brak podstawowych wolności, w tym zwłaszcza prasy, jak również podporządkowanie najważniejszych spraw państwa walce o całkowite wyzwolenie (czemu miała służyć też silna i niepodzielna władza księcia) uniemożliwiły działanie liberałom, którzy w latach 60. XIX wieku byli otwarcie zwalczani. Część działaczy udała się na emigrację – i tak w Genewie w 1864 roku Vladimir Jovanović zakłada czasopismo „Srpska sloboda”, a centrum rodzimego

ruchu liberalnego od 1866 roku staje się Nowy Sad i wydawane tu czasopisma „Srpski dnevnik”, „Zastava” i „Zmaj”. Wojwodina stała się wówczas dogodnym miejscem rozwoju ruchu liberalnego, tym bardziej że krytycznie nastawiony do reżimu władz serbskich liberalizm nie wywoływał u władz austro-węgierskich reakcji.

Istotną rolę w szerzeniu i popularyzacji liberalizmu wśród Serbów odegrała Zjednoczona Młodzież Serbska (Ujedinjena omladina srpska, stworzona na wzór również walczącej z austriackim absolutyzmem Młodej Italii), która pierwsze zebranie odbyła w 1866 roku. Jako szerokie porozumienie mające na celu narodowe wyzwolenie i zjednoczenie wiązała ludzi o różnych poglądach; szybko też w jej szeregach doszło do sporu o przywództwo między Serbami z Wojwodiny i Serbami z tzw. Serbii tureckiej. W początkowej fazie dominowali jednak w niej zwolennicy liberalizmu na czele z Vladimirem Jovanoviciem. Wychodzili z założenia, że władza pochodzi od narodu, więc do niego należy, i że Serbia na drodze reform powinna przeobrazić się z państwa biurokratyczno-policyjnego w państwo praworządne, oparte na zasadach parlamentaryzmu oraz ekonomicznej i politycznej wolności. Po zabójstwie księcia Mihaïla w 1868 roku (co oznaczało także początek władzy liberałów i szczytowy moment rozwoju ruchu) doszło jednocześnie do rozłamu w obrębie organizacji na dwa podstawowe kierunki – liberalny i socjalistyczny, związany z przemianami klasowymi i działalnością Komuny Paryskiej.

Za pierwszy mieszczański (ale równocześnie także nacjonalistyczny) w istocie program polityczny, który stworzy ideowe podstawy liberalizmu serbskiego, uznać można *Načertanije* Ilii Garašanina (1812–1874) z 1844 roku. Sam tekst jest wynikiem wyraźnej świadomości o nieuchronnym rozpadzie imperium osmańskiego (a więc należy się odpowiednio przygotować), ale też i stwierdzeniem wrogiej postawy Rosji i Austrii względem Serbii; stąd świadoma i jasna deklaracja zawarta w programie, by zwrócić się ku krajom zachodnioeuropejskim (zwłaszcza Francji i Wielkiej Brytanii).

Na idee powszechnie kojarzone z liberalizmem powoływały się liczne partie i ugrupowania serbskie, głównie Partia Liberalna (Liberalna stranka), która oficjalnie powstała w 1881 roku na podstawie „Ustawy o stowarzyszeniach i zgromadzeniach” (*Zakon o udruženjima i zborovima*) z tego roku, choć faktycznie stronnictwo to istniało co najmniej od 20 lat. Jego początki sięgają tzw. reżimu obrońców konstytucji (*ustavobraniteljski režim*) i rządów księcia Aleksandra Karađorđevicia, kiedy do kraju powrócili kształcący się za granicą młodzi Serbowie, zasilając szeregi kształtującej się serbskiej burżuazji. Dysponując ziemią i władzą nad narodem, „obrońcy konstytucji” (*ustavobranitelji*) pragnęli zatrzymać dotychczasowe wpływy i pozycję, dlatego też doszło do konfliktu między nimi a grupą młodych i wykształconych na Zachodzie ludzi, którzy sami siebie nazywali liberałami. O ile *ustavobranitelji* jako siła polityczna odpowiadali pierwotnej formie mieszczaństwa, o tyle liberałowie stanowili już ideologicznie i politycznie wyższe stadium rozwoju tej klasy. Pierwsi wywodzili się z warstwy społeczno-ekonomicznej wykształconej przez turecką okupację

(*nahije*), ale rekrutowali się też z bogatych chłopów i prostych handlarzy, drudzy natomiast pojawili się w wyniku zaistnienia nowych okoliczności społeczno-politycznych, które doprowadziły do powstania przemysłu, rozwoju handlu i postępującej akumulacji kapitału. U liberałów serbskich doszła do głosu ideologia i polityczna myśl liberalnego Zachodu, a „obrońcy konstytucji” częściej przechodzili na pozycje konserwatywne.

Ważnym propagatorem mieszczańskiego liberalizmu był Ljubomir Nenadović (1826–1895) prezentujący swoje poglądy i idee m.in. w czasopiśmie „Šumadinka”. Jego rewolucyjny liberalizm (*revolucionarni liberalizam*) nie wywoływał reakcji ze strony władz, ponieważ był on krewnym księżnej Persidy Karađorđević (z domu Nenadović). W kręgu jego zwolenników wyznających idee liberalne, w większości pochodzących z bogatych rodzin i studiujących na Zachodzie, znajdowali się m.in.: Jevrem Grujić, Jovan Ilijić (1824–1901), Ranko Alimpić (1826–1882), Jovan Deli-Marković, Vladimir Jovanović, Stojan Bošković (1833–1908), Radoje Milojković, Čedomilj Mijatović (1842–1932) i Stojan Novaković (1842–1915). Podstawowym postulatem grupy stało się liberalno-mieszczańskie hasło *laissez faire, laissez passer*. Po zabójstwie księcia Mihaila (1868) jego współpracownik i doradca Jovan Ristić (1831–1899) ogłosił się przywódcą liberałów.

Liberałowie uczestniczyli w walce politycznej o władzę od czasu zgromadzenia św. Andrzeja w 1858 roku. Partia Liberalna, której przewodził wówczas Jevrem Grujić, dążyła do wprowadzenia liberalnych reform w państwie. Program ugrupowania najlepiej wyrażał wstęp do ustawy o Zgromadzeniu Narodowym z 1858 roku, w którym zostało ono uznane za najważniejszy organ państwowy jako reprezentacja narodu i wyraziciel jego woli; została jej przydana najistotniejsza rola w życiu politycznym kraju, co skutkowało tym, że żadna ustawa dotycząca kompetencji księcia, Serbskiej Rady (Srpski savet), ministrów i Sądu Najwyższego nie mogła być podjęta bez jej zgody. Liberałowie dążyli zatem do ograniczenia władzy wykonawczej kosztem zwiększenia znaczenia parlamentaryzmu; postulowali wolność prasy, niezależność sądów, samorządność i odpowiedzialność ministrów.

Z liberałami związany był także belgradzki metropolita Mihailo Jovanović (1826–1898), który uczynił z prawosławia instrument liberalnej polityki (→ polityka). Liberałowie początkowo podkreślali przywiązanie do Cerkwi prawosławnej – w odróżnieniu od radykałów i socjalistów deklarujących ateizm, a nawet → anarchizm czy nihilizm.

Symboliczną datę końcowego ukształtowania serbskiego liberalizmu w XIX wieku jako ruchu ideowego i politycznego wyznacza kongres berliński (1878), po którym doszło w Serbii do uformowania się najważniejszych partii politycznych oddziałujących na życie publiczne Serbów. Dominującą pozycję w ruchu liberalnym zajmowali reprezentanci narodowego liberalizmu, ideowo ukształtowanego w poprzednim okresie, doktrynalny liberalizm reprezentowali natomiast postępowcy, którzy – zdaniem Slobodana Jovanovicia – byli większymi wolnościowcami od liberałów, ale mniejszymi od nich demokratami.

Również za zamachem stanu w 1903 roku (przewrót majowy – *majski prevrat*) na króla Aleksandra Obrenovicia przez oficerów o orientacji prorosyjskiej stali serbscy liberałowie. Najważniejszym przedstawicielem tej grupy był wówczas Đorđe Genčić (1861–1938), wykształcony w Rosji, jeden z najbogatszych przedstawicieli serbskiego mieszczaństwa. Pierwszym reprezentantem nowej władzy, która doprowadziła do koronacji króla Piotra I Karađorđevicia, był Jovan Đ. Avakumović (1841–1928), profesor uniwersytetu i szef liberałów po śmierci Jovana Risticia. Ich działania doprowadziły w konsekwencji do rozbięcia Partii Liberalnej, której przedstawiciele później nie chcieli aktywnie uczestniczyć w polityce. Po raz ostatni Liberalna stranka pojawiła się w 1923 roku, kiedy w Belgradzie odbył się ostatni kongres tego ugrupowania. Wyrażono wówczas sprzeciw wobec możliwości przejścia do partii demokratycznej, choć proces przechodzenia członków trwał cały czas.

Na kształtowanie się idei liberalizmu w Serbii oddziałał także – mający tu sprzyjające warunki rozwoju → socjalizm. W odróżnieniu od innych narodów południowosłowiańskich Serbowie przeszli na początku XIX wieku narodową i socjalną rewolucję, która przyczyniła się do ukształtowania państwa narodowego, przywrócenia wolności chłopstwu, stworzenia elementów społeczeństwa obywatelskiego, a także wytworzenia kategorii narodu i państwa w europejskim znaczeniu. Latinka Perović, oponując przeciw obecnej w serbskiej historiografii tezie, jakoby ruch liberalny istniał tylko po to, by socjaliści mieli co zniszczyć, zauważa, że pomiędzy obiema ideologiami zachodzą ciekawe relacje. Otóż pierwsi serbscy socjaliści pojawiają się na lewicy ruchu liberalnego i przejmują ich program: parlamentaryzm, wolność słowa, prasy i zgromadzeń. W postulatach inicjatora ruchu socjalistycznego w Serbii Svetozara Markovicia (1846–1875) znajdzie się wiele haseł obecnych w programie Vladimira Jovanovicia, łącznie z ideą lokalnej samorządności (*opštinska samouprava*) i krytyką serbskiej biurokracji. Granica, za którą serbscy socjaliści przestają być tylko lewicą rodzimego liberalizmu i stwarzają ramy nowego ruchu, to radykalizacja zagadnień socjalnych i nowe stanowisko w kwestiach narodowych (*Liberalizam i socijalizam. Liberalne i socijalističke ideje i pokreti na tlu Jugoslavije*, ur. D. Mićunović, 1984). Sam Marković liberalizm uważał jednak za ideę całkowicie utopijną (S. Marković, *Društvena i politička borba u Europi*, 1870).

Idee liberalizmu w Serbii w drugiej połowie XIX wieku funkcjonowały w orbicie innych społeczno-politycznych ideologii, często więc liberałowie występowali pod różnymi nazwami i szyldami: postępowcy, konserwatyści czy socjaliści. Taką niejednoznaczną ideową postawę reprezentował jeden z ważniejszych wówczas polityków Milan Piroćanac (1837–1897), który sytuował się między liberalizmem, socjalizmem a radykalizmem (S. Jovanović, *Milan Piroćanac*, 1932). Specyfikę ówczesnej myśli liberalnej oddaje zatem próba łączenia nowoczesności (→ nowoczesność) i tradycji, jak czynił to Vladimir Jovanović, który proces modernizacji Serbii pragnął oprzeć na fundamentach średniowiecznego państwa serbskiego, a samych Serbów przeciwstawiał „zgniłej” Europie (→ Europa), co zbliżało go do poglądów słowianofilów.

Na przełomie XIX i XX wieku wkład w popularyzację idei liberalnej (w rzeczywistości serbskiej idei narodowej) wniosły także stowarzyszenia kulturalne i oświatowe (prawdopodobnie inspirowane przez loże masońskie). W 1886 roku powstało Towarzystwo „Święty Sawa” (Društvo „Sveti Sava”), które głosiło serbską propagandę na terenach Macedonii, czy założone w 1903 roku Koło Sióstr Serbskich (Kolo srpskih sestara), kształtujące kobiety i popularyzujące wśród nich ideologię liberalną.

W XX wieku w samej Serbii, jak również szerzej – w ramach Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenców (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – SHS) i Królestwa Jugosławii (Kraljevina Jugoslavija) – idea liberalizmu kształtowała w znaczący sposób życie polityczno-społeczne i kulturowe, zyskując także – w specyficznych warunkach swojego rozwoju – istotne cechy i właściwości. Sam liberalizm stał się symbolem określonego porządku państwowo-prawnego, który był wykorzystywany jako narzędzie polityczne w procesach jednoczenia i tworzenia nowego systemu państwowego. I tak wprowadzona 6 stycznia 1929 roku przez króla Aleksandra dyktatura i proklamowana jednocześnie ideologia jugosłowiańskiego unitaryzmu narodowego wiązała się z pełnym odrzuceniem dotychczasowego systemu, zwłaszcza parlamentaryzmu. Król w ogłoszonym wówczas manifestie podkreślił, że nastąpił czas, kiedy między królem a narodem nie może być pośrednika. Pomimo jawnie antydemokratycznego i zarazem antyliberalnego systemu, jaki został tym samym wprowadzony, historycy serbscy (a także inni jugosłowiańscy) podkreślają, że przez wprowadzenie dyktatury i zapoczątkowanie zakamuflowanego absolutyzmu (*prigrivenog apsolutizma*) miało dojść do konsolidacji i wzmocnienia państwa, co było konieczne z powodu niekorzystnego politycznie położenia kraju. Oczekiwano, że ta istotna zmiana przyczyni się do poprawy sytuacji międzynarodowej Jugosławii, a przy zbliżeniu z Francją, Wielką Brytanią i Czechosłowacją do wzmocnienia europejskiego liberalnego porządku na Bałkanach. W samej Jugosławii taką politykę i takie zamierzenia realizowali jugosłowiańscy unitarystyczni liberałowie pochodzenia zarówno serbskiego, jak też chorwackiego i słoweńskiego. Jugosławia w ten sposób jako istotny element francuskiego liberalno-obywatelskiego systemu i porządku (europejska demokracja, liberalizm i antyklerykalizm), w dodatku usytuowana w antyliberalnym politycznie regionie, musiała udowodnić innym siłom europejskim, że odgrywa rolę obrońcy opartej na wzorach zachodnich liberalnej demokracji w tej części Europy, a *jugoslavenstvo* (→ jugoslawizm) i państwowy centralizm miały być tego gwarantami.

W okresie międzywojennym w Serbii liberalizm nie zawsze funkcjonował jako sprecyzowana i jasno zdefiniowana idea (co było też jej specyfiką w XIX wieku), o czym świadczy myśl i działalność Dragišy Vasicia (1885–1945), polityka, pisarza i eseisty. Trwały ślad na jego liberalnej (w dużej jednak mierze ukiepunkowanej nacjonalistycznie) postawie zostawiły wydarzenia z 1903 roku, po których oczekiwał ostatecznego wyzwolenia ziem serbskich spod okupacji austro-węgierskiej i uniezależnienia od na poły feudalnej Turcji. Swój rewolu-

cyjny narodowy liberalizm (*nacional-liberalizam*) wypróbował podczas wojen Serbów w latach 1912–1918. W latach 20. zbliżył się do socjalistów i komunistów (z którymi łączył go sprzeciw wobec systemu polityczno-państwowego), ale nie odstąpił od wyznawanej mieszczańskiej ideologii liberalizmu. Wraz ze Slobodanem Jovanoviciem założył w 1937 roku Serbski Klub Kulturalny (Srpski kulturni klub), który miał przeciwdziałać coraz mniej równoprawnej pozycji Serbii w Królestwie Jugosławii. To stowarzyszenie o profilu nacjonalistyczno-religijnym zostało stworzone na wzór liberalnej tradycji bośniacko-hercegowińskiej „Oświaty” („Prosvjeta”) i innych organizacji powołujących się na idee liberalizmu, np. sokolstwa (Sokoli). Vasić reprezentował także tzw. narodowo-religijny liberalizm (*vjersko-nacionalni liberalizam*), który oponował przeciw stanowisku Cerkwi prawosławnej uznającej za Serbów tylko wyznawców prawosławia.

Idea liberalizmu zyskała interesujące znaczenie także w kontekście wyznaniowym, a konkretnie w związkach Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (Srpska pravoslavna crkva) z Kościołami zachodnimi, zwłaszcza z protestantyzmem. Te specyficzne relacje, jakie zostały zawiązane już w XVIII wieku, w nowych okolicznościach politycznych i społecznych w XX wieku wzmocniły wyznaniowy liberalizm wyrażający się w religijnej tolerancji, indyferentyzmie czy odczuciach patriotycznych wobec państwa (wciąż jednak decydujący głos należał do nacjonalistycznie zorientowanych „świętosawców”; → *svetosavlje*). Współpraca i przyjazne nastawienie dotyczyło zwłaszcza protestantów i starokatolików z państw liberalno-demokratycznych na Zachodzie, przy czym szczególne więzi łączyły serbskie prawosławie z anglikanizmem (z którym pracowano nawet nad jednością w dziedzinie dogmatyki i liturgii). Sytuacja uległa zmianie w czasie rządów księcia Pavla Karađorđevicia, kiedy coraz wyraźniejsza obecność Kościoła katolickiego w Jugosławii doprowadziła do licznych konfliktów i sporów na tym tle (zwłaszcza od 1937 roku podczas kryzysu konkordatowego). Cerkiew prawosławna odegrała decydującą rolę w demonstracjach marcowych w 1941 roku, szczególnie zaś 27 marca w zamachu dokonanym przez liberalnie zorientowanych prozachodnich oficerów, liberalnych polityków i organizacje (*udar liberala*).

Ważne znaczenie w procesie narodowej integracji i unifikacji władze wyznały kulturze i oświacie, dlatego dominującą pozycję przypisano członkom jugosłowiańskiego „Sokoła”, a więc organizacji, która zdobyła rolę głównego popularyzatora ideologii liberalnej w Królestwie SHS. Sokoły – i podobne organizacje działające pod patronatem Kościoła katolickiego – prowadziły akcje społeczne w różnych obszarach kultury i oświaty, w których dało się odczuć intensywny wpływ polityki kulturalnej państwa. Ich znaczenie potwierdziła decyzja z 1929 roku o stworzeniu Sokołów Królestwa Jugosławii (Sokoli Kraljevine Jugoslavije) – pierwszej państwowej organizacji w obszarze kultury. Na tę dyktaturę liberalizmu odpowiedział także Kościół katolicki, który zaniepokojony szerzonymi za pośrednictwem tej organizacji ideami laickości, wyznaniowego liberalizmu i antyklerykalizmu, przeorganizował i wzmocnił działanie

własnych stowarzyszeń kulturalnych, zwłaszcza Orłów (Orlovi), które zmieniło w organizację Krzyżowców (Križari); miała być przeciwwagą dla jugosłowiańskich Sokołów jako najsilniejszej organizacji liberalnej w Królestwie Jugosławii, a jednocześnie szerzyć katolickie wartości i idee chorwackości (*hrvatstva*).

Po drugiej wojnie światowej w okresie istnienia socjalistycznej Jugosławii w łonie rządzącej wówczas partii pojawiły się „liberalne” tendencje, które doszły do głosu po protestach studenckich w 1968 roku. „Liberalizm” ten nie stanowił jednak w swej istocie ideowej kontynuacji klasycznej ideologii liberalnej. Ówczesni działacze ze Związku Komunistów Serbii (Savez komunista Srbije), którym przypisywano to określenie (po 1968 roku), jak Latinka Perović (ur. 1933), Marko Nikezić (1921–1991) czy Mirko Čanadanović (ur. 1936), próbowali dokonać nowego otwarcia w polityce wewnętrznej i doprowadzić do liberalizacji i modernizacji społeczeństwa, co nie udało się ze względu na siłę ówczesnego systemu. Cały ów ruch liberalny okazał się nie tylko formą demonstracji politycznej, ale także manifestacją tendencji kulturowo-rewolucyjnych, co zbliżało go do idei rewolucji kulturalnej w Chinach. Uchodził za typowy spór pokoleniowy pomiędzy młodymi (często dziećmi dygnitarzy partyjnych, zwanymi liberałami) a starszymi (konserwatystami). Nazwa tej grupy – liberałowie, ale także „liberałowie” lub „tak zwani liberałowie” – nadana im przez oponentów ideowych (którzy stosowali te określenia jako rodzaj obelgi mającej na celu polityczną stygmatyzację) odnosiła się do forsowanych przez nich postulatów nowych tendencji w gospodarce (gospodarka rynkowa, rozwój przemysłu, otwarcie granic) i modernizacji, rozumianej wówczas jako wyraz większej wolności wobec centralistycznej władzy (tę część aparatu partyjnego, która opowiadała się za modernizacją, ale sprzeciwiała się liberalizacji, określano mianem quasi-liberałów). Przedstawiciele tej grupy jako hasło przyjęli „zabronione jest zabraniać” (będące echem protestów studenckich) ze względu na sprzeciw wobec tendencji nacjonalistycznych w polityce (opowiadali się przede wszystkim za Jugosławią opartą na narodowej zgodzie i porozumieniu), nazywani też byli „fałszywymi liberałami” i równocześnie „prawdziwymi stalinistami”. Tak też postrzegano ich wówczas na świecie, uważając, że ich opór polityczny i ideowy jest rodzajem restalinizacji przygotowującej grunt dla polityki na wypadek śmierci Josipa Broza Tity (1892–1980) (→ titoizm). Kierownictwo Związku Komunistów Jugosławii (Savez komunista Jugoslavije – SKJ) po rozprawie z opcją liberalną (1972) starało się prowadzić politykę, która potępiała wszelkie odstępstwa od głównego kursu partii. W 1974 roku na X kongresie SKJ Tito w swojej wykładni liberalizmu (i zestawionego z nim nacjonalizmu) zaznaczył, że wyrastają z „technokratyzmu” prowadzącego nieuchronnie ku kapitalizmowi (*Referat na X kongresu SKJ*, 1974).

Liberałowie w gronie Związku Komunistów Serbii (Savez komunista Srbije – SKS) byli generalnie bardzo negatywnie odbierani i aktywnie zwalczani. W książce Savy Kržavca i Dragana Markovicia *Liberalizam od Đilasa do danas* (1978) utożsamiano ich z małomieścickowym oportunizmem, technokraty-

zmem, sowietofobią i antytitoizmem. W trudnych dla Jugosławii i Serbii pod względem politycznym czasach i już po śmierci Tity zorganizowano sympozjum „Liberalizm i socjalizm” (1984), w którym brali udział także uczeni wyrzuceni z uniwersytetów. Liberalizm jako jeden z zasadniczych tematów spotkań stał się przedmiotem polemiki między Zoranem Đindiciem (1952–2003) i Ljubomirem Tadićem (1925–2013). W toku dyskusji pierwszy z nich liberalizm rozpatrywał „z racjonalnego”, a drugi „z utopijnego” stanowiska.

Negatywna narracja uległa zmianie pod koniec lat 80. XX wieku, do czego przyczynił się dziennikarz Stevan Nikšić (1946–2010) w czasopiśmie „Borba”. Zwracając uwagę na fakt, że liberałowie byli środowiskiem, którego aktywność najbardziej opierała się na sprzeciwie, dodawał, iż opór wobec wszystkiego, co inne, stanowi warunek istnienia „plemiennie-zaściankowego ducha” (*plemensko-palanački duh*) (→ *filosofija palanke*), który narusza „wspólnotową jedność” (*saborna celovitost*). Jeden z najważniejszych i najbardziej wpływowych serbskich intelektualistów Dobrica Ćosić (1921–2014) miał na ich temat niejednoznaczne zdanie. W rozmowie ze Slavoljubem Đukiciem (ur. 1928) *Čovek u svom vremenu: razgovori sa Dobricom Ćosićem* (1989) z jednej strony dostrzega ich ideowe inspiracje i zamierzenia, z drugiej jednak podkreśla, że ich działalność przypadła na trudne dla Serbii czasy (modernizację uznaje za ważniejszą od rozwiązania kwestii narodowej) i że są gorsi od samego Tity. Mijat Lakićević w książce *Prelomna' 72: Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine* (2003) zauważa, że na początku lat 90. wiele ideowych formacji doczekało się rehabilitacji (w tym nawet współpracujący z faszystami, co spowodowało przededefiniowanie podręczników do historii), ale nie stało się to udziałem liberałów, którzy odeszli w zapomnienie. Jednym z decydujących o tym czynników był ideowy rozkrok liberałów stojących pomiędzy nacjonalizmem a politycznym oporem wobec niego (Olga Popović-Obradović) – to właśnie miało wpływ na niejednoznaczny stosunek do liberalizmu we współczesnej Serbii.

Politykę opartą na zasadach liberalizmu prowadzi obecnie środowisko skupione wokół Partii Liberalno-Demokratycznej (Liberalno-demokratska partija), która propagując szeroko pojęty racjonalizm w społeczno-politycznej przestrzeni państwa, opowiada się za ściślejszymi związkami Serbii z krajami zachodnioeuropejskimi i rozwojem społeczeństwa głównie w sferze ekonomicznej. W lutym 2009 roku władze stronnictwa wydały dokumenty: *Povelja slobode* i *Povelja slobodne evropske Srbije*, w których określono najważniejsze postulaty polityczne i ideowe mające przyczynić się do przekształcenia Serbii w nowoczesne państwo. Są to hasła z ducha liberalne, promujące przede wszystkim wszelkie formy wolności (osobistej, prawnej, ekonomicznej, wyznaniowej i światopoglądowej), ale ograniczone prawami i swobodami innych ludzi. Hasła te próbują łączyć różne, czasem przeciwstawne rozwiązania (stąd hasło wolności życia, ale i szacunku względem niego, hasło powrotu do tradycji, ale i potrzeby otwarcia na nowoczesność). W styczniu 2012 roku z kolei partia opublikowała kolejny program, zatytułowany *Preokret*, w którym za najbardziej

nagłąć potrzebę uznaje się transformację Serbii w państwo praworządne i bezpieczne, z gospodarką opartą na wolnym rynku, ale prowadzące także politykę socjalną nastawioną na pomoc najbardziej potrzebującym. Poza tym wysuwane są typowo liberalne hasła: modernizacja jako jedyny sposób mobilizacji wewnętrzznego potencjału demokracji, ochrona praw człowieka, praw obywatela i praw mniejszości narodowych i etnicznych, potrzeba kształcenia (→ kształcenie) i dokończenia prywatyzacji. Sam program i postulaty partii brzmią jednak jeszcze zbyt obco dla przeciętnego Serba, co potwierdzają ostatnie wybory z 2014 roku, w których nie przekroczyła ona progu wyborczego.

Idea liberalizmu na ziemiach serbskich – za sprawą trudnych warunków jej rozwoju – zyskała specyficzną formę. W pełni zaistniała dopiero w drugiej połowie XIX wieku, stając się refleksem europejskiego liberalizmu tamtych czasów (z silną tendencją nacjonalistyczną), natomiast w następnym stuleciu przybrała kształt w dużej mierze nieokreślonej ideowo tendencji, stanowiącej fundament porządku państwowego i prawnego w Królestwie SHS, a następnie Jugosławii. W okresie socjalizmu liberalizm funkcjonował jako kompleks idei podważających centralizm i autorytaryzm rządów komunistycznego aparatu władzy, w związku z czym postrzegano go w negatywnym świetle (często łącząc z restalinizacją i podkreślając jego antynacjonalność). Obecnie idee liberalne w Serbii, uważane przez znaczną część społeczeństwa za nieprzystające do aktualnych warunków społecznych, politycznych i ekonomicznych, nie zyskują szerszego poparcia.

Despotović Lj., *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Novi Sad 2003; *Liberalizam i socijalizam. Liberalne i socijalističke ideje i pokreti na tlu Jugoslavije*, Beograd 1984; *Liberalna misao u Srbiji*, Beograd 2002; Matić M., *Liberalizam, populizam i demokratija*, Beograd 1992; Žutić N., *Liberalizam i Srbi u prvoj polovini XX vijeka. Iz istorije ideologije građanskog liberalizma*, Beograd 2007.

Damian Kubik